

УДК 340.134:061.2 (=19)(477)

Попович О.С.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН У ВІРМЕНСЬКИХ ГРОМАДАХ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ЗА СУДЕБНИКОМ М. ГОША

У даній статті проаналізовано чинність вірменського права на території України. Основна увага приділена аналізу Судебника Мхітара Гоша. Охарактеризовано норми вірменського права за Судебником.

Ключові слова: правове регулювання, вірменські громади, Судебник М.Гоша.

Однією з найголовніших ознак цивілізованості держави є повага її до прав інших національностей, які разом з титульною, складають український народ. У цьому, власне, і полягає сутність національної політики держави в сфері правового забезпечення прав всіх національностей України.

Вивчення історії правового регулювання окремих національностей необхідно для того, щоб у законодавстві сучасної України максимально врахувати особливості їхнього розвитку. Тривалий час на території України проживали вірмени, які вважаються однією з найдавніших християнських націй. Вірмени прийняли християнство раніше Риму. У 301 р. християнство стало державною релігією Вірменії. Однак внаслідок частих спустошливих нападів сусідніх держав на Вірменію, важкого економічного та соціального становища частина вірменського населення змушена була залишати свою батьківщину і переселятися у різні країни. Значна група вірменських поселенців досягнула також і України.

Давньоруські літописи та інші писемні джерела свідчать, що в XI ст. вірмени проживали в Криму – у Кафі (тепер Феодосія), а з початком XII ст. – у Києві. Протягом XIII–XVIII ст. кількість вірменських колоній в Україні сягнула понад 70 [4, 482]. Основними центрами вірменського поселення стали Солдей (тепер Судак), Сурхат (тепер Старий Крим), Львів, Кам'янець-Подільський, Луцьк, Станіслав (тепер Івано-Франківськ). У XV – 1-й половині XVII ст. ці колонії переживали період економічного і культурного розквіту. У Львові та Кам'янці-Подільському вірменські колонії мали окремі громади, яким надавалося судове самоврядування. Ці громади очолювали вірменський вїйт і рада старійшин “сорок братів”. Вірмени мали свою церковну організацію, підпорядковану вірменському єпископові у Львові, ремісничі цехи і братства, школу, лікарні, бібліотеки, друкарню.

Спочатку литовські князі, а відтак польські королі надавали вірменським поселенням різні привілеї. Так, польський король Казимир Великий у 1344 р. грамотою надав вірменам Кам'янця-Подільському право створити свій суд і застосовувати своє право. У 1356 р. Казимир Великий надав судове самоврядування вірменській громаді Львова, яким вона користувалися до 1784 р. Місцеві вірменські суди спочатку керувалися традиційним старовірменським правом – Судебником Мхітара Гоша.

Судебник Мхітара Гоша вважається унікальною пам'яткою вірменського середньовічного права, вірменської правової і політичної думки, вивчення якого дає

можливість глибше зрозуміти специфіку державно-правового розвитку вірменського народу, відтворити систему тогочасних правових відносин, що виникали, змінювалися і припинялися в процесі життя вірменського народу як у Вірменії, так і у тих поселеннях, де проживали вірмени, зокрема, і на території України.

Автор Судебника М.Гош (1130–1213 рр.) посвятив себе в монахи, одержав вищу освіту і йому був присвоєний вчений ступінь вардапета (вчений монах). Щоб збагатити свої знання, він багато подорожував і вчився. За роки своїх мандрівок Гош набув великого життєвого досвіду, удосконалив свої богословські, історичні, правові знання. Свій Судебник М.Гош написав у 1184 р. [3, 34]. Проте, написаний ним Судебник, не одержав державного затвердження, але він був чинним законом не тільки у Вірменії, але і за її межами протягом восьми століть, зокрема і на території України, де були вірменські колонії.

Причини, які спонукали М.Гоша написати Судебник були актуальними. М.Гош прагнув зміцнити позиції вірменської церкви, вірменського народу у боротьбі проти зовнішніх ворогів. У Судебнику простежується ідея боротьби за встановлення незалежності Вірменії, утвердження феодальної законності у вірменській державі.

Найважливішими джерелами свого Судебника М.Гош вважав “природний закон”, під яким необхідно було розуміти звичаєве право, закони всіх “християнських народів”, тобто ті візантійські і сирійські закони, які діяли, або були відомі у Вірменії до Гоша, Шаріат у частині, запозичений з Мойсеєвих законів, Старий і Новий завіти, а також канонічне право. М.Гош творчо використав названі джерела. Він виступав не тільки як кодифікатор, але і як коментатор, висловлюючи своє ставлення до того чи іншого джерела. Нерідко, викладаючи ту чи іншу іноземну норму, він відкидає її і пропонує своє вирішення даного питання. Як стверджує професор В.С.Кульчицький, в цьому наочно виступала самостійність Гоша і врахування вірменської дійсності [2, 63]. За своєю структурою Судебник складався зі вступу (11 глав), церковних канонів (124 статті) і світських законів (130 статей) [1]. Критерієм, який лежав в основі поділу норм, був для Гоша не предмет, а метод регулювання суспільних відносин. Принцип підсудності було покладено в основу поділу норм на церковні і світські. Найбільш закінченим розділом Судебника є його великий вступ, де висвітлені феодальні принципи судоустрою і порядок судочинства, а також розкриті правові погляди Гоша.

Судебник передбачав царську, князівську і дворянсько-поміщицьку власність на землю. Перехід селян з панської землі дозволявся тільки в тому випадку, якщо на це погоджувався власник землі. Обмежувалася панщина і розмір феодальної ренти, яку стягували феодалі з залежних селян. Заборонялося стягувати особливі податки за наявного в селянському дворі вола, брати за корову лише літру масла, не обкладати особливим податком пасовища, не брати особливих податків за володіння тягловою силою. Мхітар Гош, як духовна особа, закликав поміщиків не стягувати з селян зайвих приношень і дарів. Наявність таких норм пояснюється бажанням законодавця пом'якшити гостроту соціальних суперечностей [5, 236]. Значного розвитку досягнули земельні відносини, в основі яких було покладено право феодальної власності. Детально регламентовано у Судебнику інститут застави в тому вигляді, як він утвердився в нормах звичаєвого вірменського права. Згідно Судебника заставотримач зобов'язаний був зберігати річ, яку приймав для забезпечення боргу, як свою власну, а якщо він користувався частиною заставленого майна, то при поверненні застави необхідно було вирахувати зношення від суми боргу. У випадку,

коли заставадавець у зв'язку з бідністю не викупив заставну річ, то він зобов'язаний був суму, отриману від продажу зарахувати в суму основного боргу. При продажу тварин (бика, корови, овець, кіз, віслюків, свиней) продавець повинен був при свідках підтвердити, що тварина ним не вкрадена, а вирощена або куплена, що вона ніколи не хворіла хромотою, кашлем або нічною сліпотою. Якщо після укладення договору виявлявся один з вказаних недоліків, покупець мав право або повернути на протязі року куплену річ продавцеві за ту ж ціну, або вимагати грошової знижки.

Як для свого часу, на високому рівні детально врегульовано в Судебнику зобов'язальні правовідносини. Визначався порядок, за яким будь-який договір купівлі-продажу визнавався дійсним тільки в тому випадку, якщо він укладався згідно з волевиявленням сторін. Якщо глава сім'ї продавав нерухому річ, він повинен був заручитися згодою на це синів, дочок і братів-спадкоємців. Купівля-продаж, вчинена внаслідок бідності продавця і на вимушених умовах, визнавалася недійсною. У випадку продажу хворих тварин або предметів, які мали приховані недоліки за умови, що про них знав продавець, тоді цей продаж визнавався недійсним, а якщо він не знав про них і діяв добросовісно, то це тягнуло за собою необхідність відшкодування шкоди, заподіяної покупцеві. Продаж бідняком своєї земельної ділянки, вчинений внаслідок крайньої потреби, супроводжував особливим порядком укладення договору купівлі-продажу, за яким продана земля могла бути викуплена протягом семи років за таку ж ціну. Житловий будинок у місті, відгороджений стіною, можна було викупити у покупця на протязі року, а сільський будинок – викупити у будь-який час. Річний строк викупу Судебник встановлював для млинів, які продавалися кому-небудь у зв'язку з бідністю продавця. У випадку продажу купівлі-продажу великого глечика для зберігання вина угода вважалась укладеною тільки в тому випадку, якщо глечик був наповнений вином і на протязі 1 року не протікав. Судебник наполягав на тому, щоб договір найму послуг був укладений таким чином, щоб найом не перетворився у повну заперечність, і розрахунки між наймачем і наймодавцем проводилися б акуратно, і менш матеріально забезпечена сторона не була б при них обмеженою у своїх правах.

У Судебнику регламентовано норми шлюбно-сімейного права. Було заборонено священикам вінчати християнина з іновірцем, вчиняти шлюбний обряд між здоровими і прокаженими, між хворими проказою та екземою, а також між малолітніми, шлюб між особами, що перебувала в близькому споріднені, а також забороняв шлюб повнолітнього з неповнолітньою, що не досягла шлюбного віку. Регламентовано було майнові відносини подружжя: при сватанні нареченої батькам нареченого заборонялося вносити плату за особу нареченої в сім'ю нареченого (мехр). Чоловік в дні “смотрин” повинен був принести нареченій подарунки, а після обряду шлюбу жінка вступала в будинок чоловіка зі своїм майном, виділеним їй батьком. Під час подружнього життя майно дружини, тобто її придане, перебувало разом з іншим майном в розпорядженні чоловіка, але в разі розлучення поверталось дружині, а в разі її смерті передавалось її дітям. Шлюб вважався дійсним тільки в тому випадку, якщо він укладений добровільно. Шлюб, укладений після насильного викрадення нареченої, не мав законної сили, а шлюб з дівчиною, з вінчанням або без вінчання, якщо вона змушувалась до цього, був для неї шлюбом невільним”. Тому Судебник наказував в цьому випадку повернути викрадену її батькам, “хоча вона й народила б дітей” [5, 238]. Розлучення допускалося лише в окремих випадках.

У Судебнику було добре розроблено спадкове право. Було врегульовано спадкування як за заповітом, так і за законом. Письмовий заповіт необхідно була скласти в присутності не менше 3-х свідків. Спадкодавець мав право на зміну свого заповіту. Аналіз Судебника свідчить, що спадкоємцями за законом визнавалися: одне з подружжя, що пережило інше, діти, включаючи дочок, які не вийшли заміж і ще не отримали приданого, брати і сестри подружжя заповідачів. Таким чином, коло спадкоємців було досить широким. Частки спадкової маси, що припадали родичам, визначалися звичаєвим правом. Так, наприклад, дочка, що вийшла заміж і отримала придане могла внести його назад у спадкову масу померлого батька і після цього брати участь в її розподілі нарівні з іншими спадкоємцями. Дядьки і сестри спадкодавця спадкували лише при відсутності більш близьких за ступенем споріднення спадкоємців і могли отримати не більше ніж 1/3 частину майна.

Кримінальне право за Судебником було спрямоване на пом'якшення суворості покарання, що застосовувалося до злочинців. У вірменському феодальному суспільстві смертну кару можна було замінити ціною за кров, тілесне покарання – штрафом. При визначенні покарання Судебник проводив думку про відмінність між умисними злочинами, вчинення яких визначалися намірами і постійною волею злочинця і невмисними злочинами. Серед покарань Судебник встановлював: 1) смертну кару; 2) тюремне ув'язнення; 3) калічництво; 4) грошове стягнення – ціна за кров і штрафи; 5) вигнання; 6) епітимію, тобто церковне покаяння. Найбільш тяжкими злочинами, що каралися смертною карою, Судебник називав державну зраду і допомогу ворогу в здачі фортець та міст. У випадку якщо факт зради виявляли, але місто не було здано, злочинець, якщо був нехристиянином (тобто, мусульманин) підлягав смертній карі, а якщо був християнином, то, хоча він і вартий смерті, судді могли обмежитись відрубанням руки або виколати очі з тим, щоб не позбавити у злочинця можливості покаяння. До числа тяжких злочинів, караних смертною карою, Судебник відносив також злочини, вчинювані феодалами проти царів або феодалів-васалів проти своїх сюзеренів, а також умисне вбивство невірним (тобто мусульманином) християнина.

Спираючись на староеврейські закони Мойсея, Судебник передбачав смертну кару і тим, “хто вдарить батька свого або матір свою” (ст.ст. 23, 25, ч.11) [5, с.240]. За умисне вбивство християнином мусульманина і неумисне вбивство християнином християнина, а також за вбивство слуг і служанок їх панамі стягувалась ціна за кров і одночасно призначалося церковне покаяння. Якщо вбивця не міг заплатити ціну за кров вбитого, яка стягувалась відповідно до суспільного становища, то належало продати його майно, а якщо і цього не вистачало, то Судебник передбачав віддати його самого на службу і рабство до найближчих родичів вбитого, оскільки “ціни, достойної крові людини, не існує, бо людина – творіння бога і образ його”. На друге місце слідом за вбивством Судебник монаха Мхітара Гоша ставив за тяжкістю злочинів розбій, за який передбачалось також страта, причому це покарання призначалось не тільки розбійникам, а й особам, що їх прикривали та їх спільникам (ст. 19, ч.11). Умисний підпал чужого будинку карався відрубанням руки і стягненням ціни загиблого при пожежі майна в багатократному розмірі (ст.48). Особливе місце займала в Судебнику стаття, що карала смертю за крадіжку християн невірними (ст. 24, ч.11). Ця стаття пов'язана з наявними в Закавказзі в XII–XIII ст. частими випадками викрадення дітей для продажу їх на невільничих ринках Сходу, характерно, що якщо викрадач був християнином, то смерть замінювалась тюремним

ув'язненням з покладанням на ув'язненого обов'язку повернути проданого на батьківщину, якщо ж це виявлялось неможливим, ув'язненого звільняли, але виколували йому очі. Допускалося, щоб за злочин, вчинення якого тягнуло смертну кару, карався будь-хто інший з близьких родичів засудженого, якби він бажав своєю смертю спокутувати провину злочинця (батько за сина і син за батька). Судебник допускав вбивство господарем нічного злодія, що таємно проник в будинок, зловлений господарями на місці злочину. Крадіжка казенного майна каралась вигнанням з країни з осліпленням (виколуванням очей) або відрубанням обох рук. Калічництво каралося грошовим штрафом та епітимією (церковним покаанням).

Детальну розробку мали в Судебнику питання, пов'язані з відшкодуванням збитків, заподіяних майновими злочинами (крадіжка худоби, потрава посівів, псування найманими працівниками знарядь праці, порубка фруктових дерев та ін.). Розмір штрафу, стягуваного з винного на користь потерпілих, визначався за тим видом злочинів залежно від того умисні чи неумисні збитки.

Судебник надавав право царям, князям, старійшинам, священникам та іншим особам, здійснювати суд із засідателями, які повинні вибиратися суддями з досвідчених людей і обізнаних з законом, оскільки рішення суду повинно бути "бездоганим і переконливим". Суд поділявся на світський і на духовний, причому духовний суд очолював єпископ з його вченим радником (вардапетом) і трьома засідателями при ньому, а суд світський князем чи старійшиною, які судили з засідателями. Суд повинен здійснюватися із залученням показів свідків, причому жінки в свідки допускалися лише в тому випадку, коли не було свідків чоловіків, причому при оцінці доказів показання двох-трьох жінок було в очах суддів рівноцінно показанням одного чоловіка. У тому випадку, якщо жінки допускались як свідки, їх "добропорядність" засвідчувалася кількома чоловіками. Проте і в тому випадку закон забороняв з'являтися в суд, і вони давали покази вдома кільком чоловікам, які, повернувшись до суду, свідчили про зміст їх показів. Спершу, ніж давати покази в суді, свідки, як і сторони, повинні були і присягнути, поклавши руку на хрест, про те, що вони будуть говорити правду. Повнолітнім свідком, який допустився до присяги в суді, був чоловік, досягнувши 25 років. Літні особи, діти, а також ті, що відбували церковне покаання та "недобропорядні" жінки, а також заарештовані, до присяги в суді не допускалися.

У Судебнику передбачалися суворі покарання свідкам, які давали неправдиві покази за принципом: "зробіть йому те, що замислював брату своєму". Якщо хто-небудь неправдиво свідчив, він повинен був згідно закону залишатися протягом п'яти днів "каятися" при якому-небудь монастирі і один рік з протягнутою рукою просити милостиню на користь бідних і лише після того мав право спілкуватися з іншими, причому і це було пом'якшеною формою покарання і допускалося лише в тому випадку, якщо визнаний безчесним не допускався судом до смерті і звільнявся за допомогою грошових штрафів.

Виходячи з вищеподаного аналізу Судебника Гоша, можна вважати, що він носив до певної міри характер політичного трактату, що мав своєю метою захист християнства і норм, складених в християнському дусі. На відміну від сучасних йому судебників, які охоплювали як правило норми судового і кримінального права, він, як вище проаналізовано, включав також норми державного, цивільного, сімейного і церковного права.

Вірменські поселенці на території України застосовували Судебник Гоша впродовж тривалого часу. З урахуванням нових соціальних та історичних тогочасних умов життя, на основі Судебника Мхитара Гоша було розроблено Статут львівських вірмен для галицьких вірмен (Львів, Снятин, Самбір, Кути та ін.), який був затверджений королем Сигізмундом I у 1519 р. Для подільських вірмен (Кам'янець-Подільський, Язлівець, Бучач, Підгайці та ін.) у 1567 р. був затверджений окремий статут, який фактично був повторенням Вірменського статуту 1519 р. Процесуальні питання регулював складений у XVI ст. "Порядок судів і справ вірменського права".

Доповненням "Вірменського Статуту" 1519 р. був складений у Львові в другій половині XVI ст. "Порядок судів і справ вірменського права", який однак не був затверджений королівською владою. Його модна вважати юридичним посібником в галузі судового процесу. "Порядок" вперше був опублікований польським істориком права, професором О.Бальцером у 1912 р. в польській редакції 1604 р. Це доповнення складалося з короткого вступу, 11 глав, які поділялися на 132 статті.

Після захоплення Австрією західноукраїнських земель і західної частини Поділля за першим поділом Речі Посполитої у 1772 р. вірменські суди впродовж певного часу здійснювали правосуддя у своїх общинах. У 1784 р. у зв'язку з реформою міського управління було остаточно ліквідовано судове самоуправління вірмен, які проживали на західноукраїнських землях. На них, як і на всю Галичину, було поширено австрійське законодавство. За другим поділом Речі Посполитої 1793 р. інша частина Поділля, зокрема Кам'янець-Подільський, була включена до складу Російської імперії і на цю територію поширилася чинність загальноросійського законодавства.

Отже, вивчення вірменського права, яке діяло у вірменських поселеннях на території України, сприяє поглибленому пізнанню і використанню закономірностей розвитку українського й інших народів, які проживають в сучасній Україні.

Список використаних джерел та література:

1. Армянский судебник Мхитара Гоша.– Ереван, 1954.
2. Кульчицький В.С. Вірменський "Судебник" М.Гоша і його застосування у Львові // Доповіді та повідомлення Львів. ун-ту.– 1961.– Вип.9.– Ч.1
3. Торосян Х.А. Суд и процесс в Армении X–XIII вв. – Ереван, 1985.
4. Юридична енциклопедія.– К., 1998.– Т.1.
5. Юшков С.В. История государства и права СССР.– М., 1961.– Ч.1.

Попович О.С. Правовая регуляция отношений в Армянских общинах на украинских землях по Судебнику М. Гоша.

В данной статье проанализировано действие армянского права на территории Украины. Основное внимание уделено анализу Судебника Мхитара Гоша. Охарактеризованы нормы Армянского права за Судебником.

Ключевые слова: правовая регуляция, армянские общины, Судебник М.Гоша.

Popovich O.S. Legal adjusting of relations in armenian communities on Ukrainian earths after Soudebnicom M.Gosha.

In the given article the action of the armenian right is analysed to territories of Ukraine. Basic attention was spared to the analysis of Soudebnica Mhitara Gosha. The norms of the armenian right are described after Soudebnicom.

Key words: legal adjusting, armenian communities, Soudebnic M.Gosha.

Надійшла до редакції 31.11.2007 р.